

Janez Bregant

Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru

Uganka zaznave in nekaj njenih rešitev

V članku je predstavljena t.i. *uganka zaznave*, tj. vprašanje, kaj je predmet našega čutnega izkustva. Izhaja iz tega, da se nam včasih isti predmeti v različnih okoliščinah kažejo različno, npr. v primerih iluzij in halucinacij, zaradi česar ni jasno, ali ima to, kako jih zaznavamo, sploh karkoli opraviti s tem, kakšni so v resnici. Članek skuša ta problem osvetliti in s pomočjo predstavitve različnih teorij zaznave, ki segajo od takšnega in drugačnega realizma, preko teorije čutnih podatkov vse do prislovne teorije, intencionalizma in disjunktivne teorije, nanj tudi odgovoriti. Ker pa nobena izmed omenjenih teorij zaznave ni brez slabosti, nekaj jih je tudi naštetih, iz česar sledi, da soglasja o zaznavi še vedno ni, članek zaključí, da je to, katero bomo izbrali, posledica našega prepričanja o tem, kako dobro jo lahko branimo.

Ključne besede: zaznava, direktni realizem, problem zaznave, reprezentacionalizem, fenomenalizem, teorija čutnih podatkov.

Uvod

Zaznava je filozofsko področje, ki leži na presečišču dveh velikih filozofskih disciplin, epistemologije in ontologije.¹ Tipična epistemološka vprašanja, ki se tičejo zaznave, so: o čem imamo vednost, kako jo upravičujemo, kako pridobimo vednost itd.; tipična ontološka vprašanja, ki se tičejo zaznave, pa so: so predmeti zaznave mentalni ali materialni, ali obstajajo neodvisno od zaznave, kakšna je narava zaznave itd. Zato ni presenetljivo, da glavno vprašanje glede zaznave izhaja tako iz epistemološkega kot tudi ontološkega pogleda na zaznavo in se poenostavljeno glasi nekako takole: kaj je predmet našega čutnega izkustva oziroma, kaj je sploh tisto, kar zaznavamo? To bomo od sedaj naprej, čeprav začetni odgovori na

¹ Tukaj bi sicer veljalo omeniti vsaj še dve manjši filozofski disciplini, filozofijo duha in filozofijo jezika.

to vprašanje ne namigujejo na to, da gre za nekaj skrivnostnega, imenovali *uganka zaznave*.

Preden pa se lahko lotimo odgovarjanja na to vprašanje, moramo predstaviti definicijo zaznave, ki jo bomo v nadaljevanju uporabljali. Najbolj naravna opredelitev zaznave, ki povsem zadosti našemu namenu, je naslednja: zaznava je postopek pridobivanja znanja o objektivnem svetu, ki poteka s pomočjo uporabe čutil, tj. vida, sluha, dotika, vonja in okusa. Izhaja iz naše predpostavke o tem, da obstaja svet neodvisno od nas ter da vsebuje predmete in dogodke, ki jih spoznavamo. Problem nastopi npr., ko se nam isti predmeti v različnih okoliščinah zdijo različni, kar v nas nehoti sproži vprašanje, ali ima to, kako se nam kažejo, sploh kaj opraviti s tem, kakšni so v resnici.

Članek skuša takšna vprašanja osvetliti in se s pomočjo različnih odgovorov na uganko zaznave dokopati do njenega bistva. V prvem delu je tako predstavljen najbolj očiten odgovor nanjo, tj. takšen ali drugačen realizem, v drugem pa t.i. problem zaznave, ki zhaja iz njegovega sprejemanja. Tretji del je posvečen tradicionalni rešitvi problema zaznave, tj. teoriji čutnih podatkov z Lockom in Berkeleyem na čelu, v četrtem pa so predstavljeni trije odgovori na uganko zaznave, ki temeljijo na zavračanju čutnih podatkov. Na koncu je kratek povzetek vseh rešitev, v katerem je izpostavljeno dejstvo, da soglasje o zaznavi še zdaleč ni doseženo.

1 Direktni realizem

Najbolj očiten odgovor na uganko zaznave je sestavljen iz naslednjih treh trditev:

- (i) kar zaznavamo so materialni predmeti;
- (ii) materialni predmeti obstajajo neodvisno od opazovalca (so zunaj v svetu) – trditev, ki jo imenujemo (*zaznavni ali ontološki*) realizem;
- (iii) materialne predmete zaznavamo neposredno.

Vse tri trditve skupaj tvorijo stališče, ki ga imenujemo *direktni realizem*, na uganko zaznave pa poenostavljeno odgovarja takole: *kar zaznavamo, so direktni od opazovalca neodvisni materialni predmeti*. Predmeti zaznave vključujejo vsakodnevne predmete, kot so papir, mize, stoli, avtomobili, jabolka, špageti itd., in prav to je tisto, kar lahko vidimo, slišimo, vonjamo, okušamo in česar se dotikamo. Obstajata pa dve različici direktnega realizma, ki se razlikujeta glede na to, kaj se dogaja s čutnimi lastnostmi predmeta, ko ga ne zaznavamo.

1.1 Naivni in znanstveni realizem

Prva verzija direktnega realizma trdi, da predmeti obdržijo vse lastnosti, ki jih navadno zaznavamo, kot so velikost, teža, oblika, toplota, barva, vonj itd., tudi, ko ni nikogar, ki bi to počel. Takšni obliki direktnega realizma pravimo *naivni* (di-

rektni realizem. Druga verzija direktnega realizma pa pravi, da predmeti ne obdržijo vseh lastnosti, ki jih običajno zaznavamo: vsaj nekatere od njih so odvisne od opazovalca in tako ne morejo obstajati na predmetih, če ni nikogar, ki bi to počel. Takšni obliki direktnega realizma pravimo *znanstveni (direktni) realizem*.

Zgodovina znanstvenega realizma je dolga, začne se z atomizmom (5. stol. pr. n. št. – 3. stol. pr. n. št.), nadaljuje s terminologijo primarnih in sekundarnih lastosti, ki jo je priskrbel Locke in konča s sodobnimi znanstvenimi odkritji. »Po dogovoru sladek in po dogovoru grenak, po dogovoru vroč, po dogovoru hladen, po dogovoru obarvan, v resnici atomi in praznina.« (Demokrit, 460–370 pr. n. št., *Sekst Empirik* v Barnes, 1987: 252–253) Pri atomistih so čutne lastnosti predmetov razdeljene v *pristne* ali *realne (eteēi)* in *odvisne* ali *nepristne (nomōi)*. Prva kategorija vsebuje čutne lastnosti, ki jih predmeti nujno imajo, to so *intrinzične lastnosti* predmetov, npr. oblika in velikost (in na nek način tudi teža in gibanje). Druga kategorija vključuje čutne lastnosti, ki jih telesa (realno) nimajo in so določene s pristnimi lastnostmi predmeta, to so *relacijske lastnosti* predmeta, npr. gladkost, rdečost, sladkost itd.

Locke (1689) nadaljuje s to tradicijo in uvede razlikovanje med *primarnimi* in *sekundarnimi kvalitetami*. Primarne kvalitete predmeta so tiste lastnosti, katerih obstoj ni odvisen od opazovalca, ali, kot pravi Locke, so »/.../ tiste, ki jih telo ne izgubi ne glede na to, kako močno se spremeni, s kako močno silo nanj delujemo, na kaj se na koncu razdeli.« (Locke, 1689/2018, II, pog. 8, odst. 9). Sekundarne kvalitete predmeta pa so tiste lastnosti, katerih obstoj je odvisen od opazovalca, ali, kot pravi Locke »/.../ v resnici niso nič v predmetih samih, so zgolj moči, ki v nas proizvajajo različne občutke s pomočjo primarnih kvalitet /.../« (Locke, 1689/2018, II, pog. 8, odst. 10). Primarne vključujejo obliko, velikost, položaj, število, trdnost, gibanje in mirovanje, sekundarne pa npr. toploto, barvo, zvok itd.

Kakorkoli, Locke je podobno kot atomisti menil, da nobena sekundarna lastnost ni realna in da jo je mogoče pojasniti v pojmih telesnih sestavin primarnih lastnosti, pri čemer je za to, da bi pokazal njeno odvisnost od našega duha, sekundarne lastnosti imenoval *dispozicije*, tj. moči, da v normalnih okoliščinah v normalnem opazovalcu proizvedejo čutno zaznavo, npr. občutek obarvanosti, toplote, sladkobe itd. Razlika med naivnim in znanstvenim realizmom je tako očitna: v naivnem realizmu nezaznani predmeti obdržijo vse lastnosti, ki jih navadno zaznavamo, tj. tako primarne kot tudi sekundarne, v znanstvenem realizmu pa zgolj nekatere, tj. primarne.²

² To slavno ovrže Berkeley (1710), kar bomo videli v nadaljevanju.

2 Problem zaznave

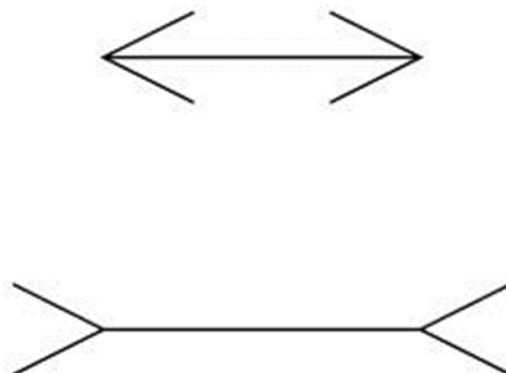
Kar imata obe verziji direktnega realizma skupnega je, da imamo v obeh neposreden dostop do materialnih predmetov, ki obstajajo neodvisno od naše zaznave. To trditev lahko, kot bomo videli v nadaljevanju, zavrnemo z dvema argumentoma, ki tvorita t.i. *problem zaznave*. Problem zaznave izvira iz dejstva, da včasih nečesa, kar naj bi zaznavali neposredno, tam dejansko ni ali pa je tam nekaj drugega, npr. v primeru iluzij in halucinacij, kar naredi direktni realizem za nesprejemljiv. Z drugimi besedami, zaznava, kot jo navadno razume in zagovarja direktni realizem, se zdi, ko enkrat uvedemo iluzije in halucinacije, nemogoča.

2.1 Argument iz iluzije

Prvi argument, ki je na to opozoril, je t.i. *argument iz iluzije*. Kaj je iluzija? »Vsaka zaznavna situacija, kjer je fizični predmet sicer zaznan, ampak je zaznan tako, da izgleda drugače, kot pa v resnici.« (Smith, 2002: 23). Najbolj znana primera iluzije sta svinčnik, potopljen v na pol napolnjen kozarec z vodo, ki od strani izgleda prelomljen³ in dve enako dolgi puščici, ki izgledata, kot da imata različno dolgi osti, t.i. Müller-Lyer iluzija.

³ Ayer (1961).

Za iluzijo ni nujno, da smo prevarani, lahko vemo, da predmeti, ki jih zaznavamo, ne izgledajo tako kot v resnici, pa jo kljub temu doživljamo. Poanta argumenta iz iluzije je, da predmeti, ki jih zaznavamo, v resnici niso takšni, kot jih zaznavamo. Običajna različica argumenta iz iluzije gre nekako takole:⁴

1. Ko gledamo svinčnik, na pol potopljen v vodo, se pri njegovi zaznavi neposredno zavedamo nečesa prelomljenega.
2. Noben relevanten predmet v tej situaciji (iluzornem izkustvu) ni prelomljen.
3. ($\therefore$) V tej situaciji se neposredno ne zavedamo dejanskega (materialnega) predmeta.
4. Česar se neposredno zavedamo v tej situaciji (iluzornem izkustvu), je ista stvar, ki se je neposredno zavedamo tudi v ne-iluzornem (pristnem) izkustvu.
5. $\therefore$ Pri zaznavi se nikoli neposredno ne zavedamo dejanskih (materialnih) predmetov.

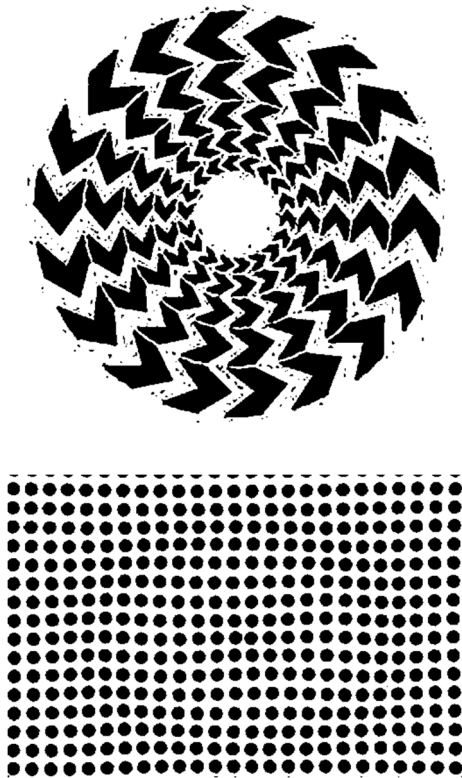
Nekateri filozofi gredo dlje in iz tega izpeljejo, da, če se nečesa vedno zavedamo, ko imamo izkustvo in to ni dejanski (materialni) predmet, potem mora to biti predmet neke druge vrste.⁵

⁴ Za malo drugačno verzijo istega argumenta glej Gartner (2002: 70).

⁵ Takšne teorije zaznave si bomo ogledali v nadaljevanju, predmet, ki ga zaznavamo, pa imenujejo čutni podatek (angl. sense-datum).

2.2 Argument iz halucinacije

Drugi argument, ki je izpostavil problem zaznave, je t.i. *argument iz halucinacije*. Kaj je halucinacija? Halucinacija je doživljanje, ki izgleda natanko tako kot zaznava realnega (materialnega) predmeta, ki je neodvisen od opazovalca, v resnici pa tega predmeta, ki ga zaznavamo, pred nami ni. Dva zanimiva primera halucinacije, ki z barvami in vzorci ustvarjata privid, sta t.i. »vrteče se puščice«,⁶ ki ustvarja halucinacijo vrtenja in t.i. »premikajoče se pike«,⁷ ki ustvarja halucinacijo premikanja.

Tudi pri halucinaciji ni nujno, da gre za prevaro, lahko vemo, da tega, kar zaznavamo, v resnici nikjer ni, pa jo kljub temu doživljamo. V bistvu gre za doživljanje, ki ga ne moremo ločiti od pristne zaznave. Poanta argumenta iz halucinacije je, da predmetov, ki jih zaznavamo, v resnici tam sploh ni. Argument iz halucinacij lahko po vzoru argumenta iz iluzije zapišemo nekako takole:⁸

⁶ Angl. »chevron spin« (barvna različica je na voljo na spletu).

⁷ Angl. »running dots« (barvna različica je na voljo na spletu).

⁸ Za malo drugačno verzijo istega argumenta glej Gartner (2002: 70).

1. Ko gledamo modre pike na rdeči podlagi, se pri njihovi zaznavi neposredno zavedamo nečesa premikajočega.
2. Noben relevanten predmet v tej situaciji (halucinatornem izkustvu) se ne premika.
3. (∴) V tej situaciji se neposredno ne zavedamo dejanskega (materialnega) predmeta.
4. Česar se neposredno zavedamo v tej situaciji (halucinatornem izkustvu), je ista stvar, ki se je neposredno zavedamo tudi v nehalucinatornem (pristnem) izkustvu.
5. ∴ Pri zaznavi se nikoli neposredno ne zavedamo dejanskih (materialnih) predmetov.

Kot iz argumenta iz iluzije lahko tudi iz argumenta iz halucinacije izpeljemo sklep, da mora biti naš predmet zaznave, če to ni realni (materialni) predmet, nek drug (nevsakdanji) predmet, čemur se bomo posvetili v nadaljevanju.

3 Teorija čutnih podatkov

Iz teh dveh argumentov, ki opozarjata na to, da zaznavna izkušnja ne more biti to, kar intuitivno mislimo, da je, se je razvila *teorija čutnih podatkov*. Njena osnovna ideja je, da obstaja predmet, ki ima zaznavne lastnosti, ki se jih zavedamo, če pa to ni realen predmet, potem mora biti to predmet neke druge vrste. (Moore, 1905) »Tisto, kar mi takoj izkusimo, ni v nobenem primeru materialni predmet /.../ niti ni del materialnega predmeta, s Č-P le priporočamo novo besedo za pojav /.../. (Ayer. 1961: 91) Locke je najverjetneje razmišljal enako: »Um /.../ ne zaznava ničesar razen lastnih idej.« (Locke, 1689/2018: IV, pog. 4, odst. 3). Očitno je, da skozi čutila ne zaznavamo, npr. rdečega paradižnika direktno, temveč je med nami in paradižnikom nek zaznavni posrednik. In to ne velja le za iluzije in halucinacije, ampak za vse zaznavne izkušnje: ko gledamo nek vsakodnevni predmet, ne vidimo predmeta neposredno, temveč nekega zaznavnega posrednika (kot takrat, ko gledamo nogometno tekmo na televiziji, ne vidimo stadiona, ampak zgolj njegovo sliko). Ta zaznavni posrednik je imel v preteklosti različna imena, vključno s 'čutni podatek', 'sensus', 'ideja', 'senisbilium', 'predstava' in 'videz'; mi bomo uporabljali izraze 'čutni podatek' 'ideja' in 'predstava'.

Kaj so torej čutni podatki? Čutni podatki so mentalni predmeti z dvema dimenzijama namesto treh, ki posedujejo lastnosti, za katere mislimo, da jih imajo realni predmeti v svetu.

Za zagovornika teorije čutnih podatkov rdeč paradižnik pred mano povzroči v mojem umu prisotnost dvo-dimenzionalnega rdečega čutnega podatka in ta objekt je potem tisti, ki ga direktno zaznavam. Tako paradižnik zaznavam le posredno,

rečem lahko, da ga zaznavam zaradi zavedanja čutnega podatka, ki ga je paradižnik povzročil v mojem umu. Jasno je, da mora biti potem čutni podatek zaznan z nekim notranjim ekvivalentom našemu vidu. Zgodnje teorije čutnih podatkov (tudi Moorova) so menile, da so čutni podatki neodvisni od uma, a hkrati nefizični predmeti, medtem ko kasnejše teorije čutnih podatkov te obravnavajo kot entitete, ki so odvisne od uma.⁹ (Robinson, 1994)

Zgodovinsko obstajata dve vrsti teorije čutnih podatkov, ki se razlikujeta glede tega, kaj, če sploh kaj, v svetu obstaja.¹⁰

3.1 Reprezentacionalizem

Prva teorija združi čutni podatek z (zaznavnim) realizmom in trdi, da kljub vsemu obstajajo od opazovalca neodvisni materialni predmeti. Ker pa se zavedamo zgolj čutnih podatkov, materialnih predmetov ne moremo zaznati neposredno, temveč samo posredno. Takšni teoriji pravimo *indirektni realizem* oziroma *reprezentacionalizem*, njen avtor pa je Locke.

Začnimo z verjetno njegovim najznamenitejšim odlomkom, na katerem temelji njegov filozofski sistem: »Predpostavimo torej, da nima um v sebi nikakršne ideje, da je kot bel, nepopisan list papirja. Kako potem postane popisan? Od kod pride ta ogromna količina podatkov, ki jo je zapisal zaposlen človek z brezmejno domišljijo – ves material razuma in znanja? Na to odgovarjam z eno besedo, iz izkušenj.« (Locke, 1689/2018, II, pog. 1, odst. 2) Izkušnje dobimo iz dveh različnih mest, ki predstavljata dva vira idej: z opazovanjem zunanjih predmetov (čutna zaznava) in z opazovanjem notranjih aktivnosti našega uma (notranja refleksija). »Vse naše razumevanje dobi snov za razmišljanje iz opazovanja zunanjih predmetov, ki jih zaznavamo s pomočjo naših čutil in iz notranjih operacij našega uma, ki jih zaznavamo tako, da opazujemo nas same.« (Locke, 1689/2014, II, pog. 1, odst. 2) V prvem primeru so zaznave tiste, ki ustvarijo izkustva oziroma ideje, kot so vroče, hladno, belo, črno, mehko, trdo itd.; v drugem primeru pa je to aktivnost uma: primerjanje idej, ocenjevanje, združevanje idej itd. Ta ustvari ideje, ki jih ne bi mogli dobiti zgolj s pomočjo zaznave zunanjih predmetov, npr. sklepanje, dvom, mišljenje, volja, ocenjevanje ipd. Takšen Lockov epistemološki model se, kot smo že omenili, imenuje indirektni realizem ali reprezentacionalizem, bolj natančno pa ga sestavljajo naslednje tri trditve:

(i) obstoj sveta, tj. predmetov v prostoru in času, je neodvisen od nas, čemur pravimo, kot že vemo, *zaznavni* ali *ontološki realizem*;

⁹ Tako je teorija čutnih podatkov tudi običajno razumljena v drugi polovici 20. stol.

¹⁰ Za razpravo med zagovornikom teorije čutnih podatkov Ayerjem (1961) in njegovim nasprotnikom Austinom (1962) glej Gartner (2002).

(ii) zaznava je posledica vzročnega vpliva zunanjih predmetov na naše čute, čemur pravimo *vzročna teorija zaznave*;

(iii) pridobivanje znanja poteka s pomočjo reprezentacije predmetov, tj. neposreden dostop imamo zgolj do predstav, ne pa tudi do predmetov samih, čemur pravimo *epistemološki antirealizem*.

Kako potem po Lockovi teoriji vemo, da je pred nami npr. jabolko? Ker jabolko dejansko obstaja, sestavljeno je namreč iz atomov, ki tvorijo primarne kvalitete, v nas povzroči svojo idejo (ki je sicer edino, kar neposredno zaznavamo), iz nje pa potem sklepamo, da je pred nami dejansko jabolko.

3.2 Fenomenalizem

Druga teorija pa sprejema obstoj čutnih podatkov, vendar zanika kakršenkoli realizem: zavedamo se lahko zgolj čutnih podatkov, iz česar sledi možnost, da materialni predmeti, kot jih poznamo, sploh ne obstajajo. Takšni teoriji pravimo *idealizem* oziroma *fenomenalizem* (Berkeley).

Berkeleya je do njega v bistvu pripeljala kritika predstavljenega Lockovega modela zaznave (indirektnega realizma), ki temelji na zavrnitvi razlikovanja med primarnimi in sekundarnimi kvaliteta. Locke je želel to razliko upravičiti na podlagi konstantnosti/nespremenljivosti primarnih lastnosti in nekonstantnosti/spremenljivosti sekundarnih. Ker na vprašanje, ali je voda mrzla ali topla, nikoli ne dobimo enoznačnega odgovora, nekatere od nas, ko skočimo vanjo, zebe, drugim pa je v njej vroče, so sekundarne lastnosti, kot je v tem primeru toplota, odvisne od opazovalcev in tako spremenljive. Zaradi tega so lastnosti izkustev in ne predmetov. In ker na vprašanje, ali je sonce okroglo ali trikotno, vedno dobimo enoznačen odgovor, da je okroglo, primarne lastnosti, kot je v tem primeru oblika, niso odvisne od opazovalcev in so tako nespremenljive. Zaradi tega gre za lastnosti predmetov in ne izkustev.

Berkeley temu ugovarja in pravi, da če spremenimo kot gledanja ali razdaljo do predmeta, tudi primarne kvalitete izgubijo svojo prej opisano konstantnost: enak predmet izgleda okrogel, ko ga opazujemo od daleč in oglat, ko ga opazujemo od blizu. Kako lahko potem rečemo, da med njimi obstaja razlika, torej da so primarne kvalitete realne (obstajajo v predmetih), sekundarne kvalitete pa nerealne (obstajajo v našem umu)? Njegov sklep je, da razlika med primarnimi in sekundarnimi lastnostmi ne more biti upravičena, saj so vse reprezentacije in tako izoblikovane v umu. Ker tako nič ne more biti zaznano neposredno razen ideje, so zaznavni predmeti le vsota specifičnih reprezentacij v našem umu, združeni s pomočjo izkušenj in poimenovani z našim jezikom. »Zakaj to, kar nekateri govorijo o absolutnem obstoju nemislečih stvari, ki nima nobenega odnosa do njihove zaznanosti, mi je popolnoma nerazumljivo.« (Berkeley, 1710/1976, odst. 3) Takšen vidik, ki trdi, da svet ne more biti dokazan neodvisno od zaznave se imenuje, kot

smo že omenili, fenomenalizem, povzamemo pa ga lahko z naslednjim znanim rekom: *esse est percipi* ali *bivati je biti zaznan*.

Če pa ni stvari, ki bi obstajala zunaj naše zaznave, tj. če so kriterij spoznavanja sveta reprezentacije (čutne in miselne), zaradi česar nič razen naše zaznave ne more biti dokazano, potem je obstoj materialne substance vprašljiv. Še več, Berkeley se s takšnim skepticizmom o obstoju zunanjega sveta ne zadovolji. V nadaljevanju svoje kritike reprezentacionalizma skuša namreč z zaznavnim ali ontološkim realizmom (od opazovalca neodvisen obstoj zunanjega sveta) obračunati enkrat za vselej in dokazuje, da materialna substanca sploh ne obstaja. To naredi na naslednja dva načina. (i) Vsaka substanca je po definiciji nespremenljiv nosilec lastnosti. Ampak, če so vse lastnosti domnevne materialne substance spremenljive, kot smo videli v kritiki Lockovega razlikovanja med primarnimi in sekundarnimi lastnostmi, potem bi nosilec lastnosti oziroma materialna substanca, tudi morala biti spremenljiva. To pa je v protislovju z definicijo substance, iz česar sledi, da ne more obstajati. (ii) Materialna in mentalna substanca sta povsem različni, po definiciji je prva je pasivna (trpna) in mrtva, druga pa aktivna (dejavna) in živa. Kako bi lahko potem nekaj, kar je pasivno, delovalo na naša čutila, tj. povzročalo reprezentacije? To bi pomenilo, da je pasivna substanca v resnici živa, kar pa bi bilo spet v protislovju z definicijo materialne substance. Iz tega sledi, da ni nobene druge substance razen mentalne, torej tiste, ki jo zaznavamo: »Duhovna bitnost je preprosta, nedeljiva, dejavna bit. Kolikor zaznava predstave, jo imenujemo *razum*, kolikor pa jih ustvarja ali kakorkoli ravna z njimi, jo imenujemo *volja*.« (Berkeley, 1710/1976, odst. 27)

Kako pa po Berkeleyevi teoriji vemo, da je pred nami jabolko? Preden na to odgovorimo, je treba poudariti, da po njegovem mnenju vse, kar čutimo, ostane prav tako realno, kot je: »Niti najmanj ne dvomim, da stvari, ki jih vidim ali se jih dotikam, realno obstajajo.« (Berkeley, 1710/1976, odst. 35) Ampak, kako je to mogoče, lahko protestiramo, ko pa materialna substanca ne obstaja? Odvisno, kako razumemo besedo substanca: če jo razumemo kot zvezo čutnih kvalitiet, so predmeti realni, če jo razumemo kot nosilca čutnih kvalitiet zunaj duha, pa ne. Seveda je malo zoprno potem reči, da jem predstavo, namesto predmeta, ampak to je po njegovem zgolj terminološki problem. S tem Berkeley zavrne klasično substancialno ontologijo in jo zamenja s fenomenalizmom, po katerem predmet, ki ga imenujemo jabolko, ni nič drugega kot vsota idej, ki se vedno pojavljajo skupaj, tj. vsota določenega okusa, velikosti, vonja, oblike, barve, trdote itd. »Ko tako na primer opazimo sestavo določene barve, okusa, vonja, lika in čvrstosti, jo imamo za stvar, ki jo označuje ime *jabolko*.« (Berkeley, 1710/1976, odst. 1)

Zaključimo lahko, da se Locke in Berkeley strinjata glede epistemološkega anti-realizma (tisto, kar je neposredno zaznano, so vedno zgolj ideje v našem umu), Locke namreč pravi, da karkoli um dojame sam po sebi, ali je to trenutno izkustvo predmeta, misel ali razumevanje, je ideja, Berkeley pa, da so predmeti človeškega

znanja ideje, vtisnjene na naša čutila, ali ideje zaznane z opazovanjem operacij duha, kot sta spomin in domišljija. Ne strinjata pa se glede ontološkega realizma (obstaja svet izven naših idej), Locke verjame, da je to resnično na podlagi razlikovanja med primarnimi in sekundarnimi lastnostmi, Berkeley pa temu ugovarja s poistovetenjem zaznanega in obstoječega.

Kakorkoli, v nadaljevanju si bomo ogledali tri teorije, ki na različne načine zavračajo teorijo čutnih podatkov, s čimer predstavljajo nov pristop k reševanju uganke zaznave.

4 Ugovori teoriji čutnih podatkov

4.1 Prislovna teorija zaznave¹¹

Prvi ugovor teoriji čutnih podatkov temelji na ideji, da sta argumenta iz iluzije in halucinacije krožna. Vemo, da je argument krožen takrat, ko predpostavimo nekaj, kar moramo šele dokazati. Takšni argumenti so sicer močni, niso pa dobri, saj s tem, ko ne ponujajo novih razlogov (dejstev) za sklep, s čimer bi ga okrepili, tj. naredili za bolj verjetnega in sprejemljivega, zgrešijo smisel dokazovanja: čemu sploh argumentiramo, če pa je sklep tako ali tako že resničen. Npr.: bog obstaja, ker tako piše v Bibliji. In kar piše v Bibliji, je resnično, ker je zapisano po božjem nareku. Da pa je lahko bog Biblijo narekoval, je moral nujno obstajati. Torej bog obstaja. Nekateri filozofi mislijo, da se nekaj podobnega dogaja z argumentoma iz iluzije in halucinacije.

Tukaj namreč predpostavljamo, in to brez kakršnegakoli argumenta, da se v nepristnih oblikah zaznave zavedamo neke stvari, tj. čutnega podatka, ki ima neko (pojavno) lastnost (F), npr. biti prelomljen. Je to v primeru iluzije in halucinacije res edina možnost? Kaj pa, če rečemo, da se nam zgolj zdi, da vidimo prelomljen svinčnik in da v resnici niti v svetu niti v mojem umu ni ničesar takšnega? Kdaj torej naredimo korak od »*nekaj se nam zdi kot F*« do »*obstaja neka stvar, ki je dejansko F*«? Samo takrat, ko smo iz neznanega razloga prepričani, da je obstoj takšnih entitet, kot so čutni podatki, resničen. Toda v tem primeru že na začetku predpostavimo, da obstaja čutni podatek, to pa je nekaj, kar bi morali šele dokazati, zato je naš argument *krožen*: prepričani smo, da obstajajo čutni podatki. V nepristnem primeru zaznave se zavedamo, da obstaja neka *stvar*, ki dejansko ima (pojavno) lastnost (F), tj. biti prelomljen. Torej je to čutni podatek. Teorija, ki temelji na takšnem ugovoru argumentoma iz iluzije in halucinacije, se imenuje *prislovna teorija zaznave*.¹²

¹¹ Angl. the adverbial theory.

¹² Zagovornika sta npr. Ducasse (1942) in Chisholm (1957).

Ponazorimo jo lahko s pomočjo naslednje vsakodnevne situacije: stavek »Ronaldo ima odličen prosti strel« ne implicira, da je lastnik določenega predmeta, tj. strele, nečesa, kar bi lahko komu podaril ali prodal, ampak, da proste strele odlično izvaja. Podobno, ko naredimo požirek kave najprej vidimo rjavo (barvo) in potem okusimo grenkobo, pri čemer pa ne pravimo, da sta to lastnosti mentalnega predmeta (čutnega podatka) kave, ampak našega izkustva. Ko tako opisujemo našo zaznavo, ne opisujemo npr. vidnih ali slušnih lastnosti mentalnih predmetov, ampak govorimo o tem, kako izkusimo zunanji svet. Zaradi tega bi morala biti naša zaznava opisana v pojmih prislovov, ne pa glagolov zaznave: namesto, da opišemo izkustvo kave kot »nekdo vidi rjavo kavo«, ga moramo kot »nekdo vidi rjavo in okuša grenko in ...«. ¹³

Enega izmed znanih ugovorov prislovni teoriji zaznave je razvil Jackson (1977). Zamislimo si nekoga, ki hkrati zaznava moder krog in rdeči kvadrat. Prislovna teorija zaznave bo njegovo stanje opisala kot »zaznavanje modrega in okroglega in rdečega in kvadratnega«. Vendar, kako sedaj vemo, da gre 'modrost' skupaj z 'okroglostjo' in da gre 'rdečnost' skupaj s 'kvadratnostjo'? Zdi se, da tega brez vpegljave predmetov izkustva, tj. stvari, ki so modre in stvari, ki so rdeče, ne moremo vedeti. Tako je vprašljivo, pravi Jackson, ali lahko prislovna teorija zaznave pravilno pojasni prostorsko zgradbo vsebine izkustva.

4.2 Intencionalna teorija zaznave¹⁴

Drugi ugovor teoriji čutnih podatkov temelji na ideji, da obstajajo med zaznavo in prepričanju vzporednice, ki nam omogočajo, da kredibilno zavrnemo čutne podatke kot edini pravi odgovor na argumenta iz iluzije in halucinacije. Kaj so prepričanja? Gre za mentalna stanja, ki predstavljajo svet: npr. imam prepričanje o svinčniku in to prepričanje predstavlja določen del sveta (svinčnik) kot, recimo, moder; ali pa imam prepričanje o travi in to prepričanje predstavlja določen del sveta (travo) kot, recimo, zeleno. Iz tega sledi, da imajo prepričanja nekaj, kar imenujemo *intencionalnost*,¹⁵ tj. so o nečem, kar imenujemo njihova *vsebina*. Običajno so formulirana kot predmetni odvisniki, tj. v obliki »da stavkov« in vedno usmerjena proti nečemu v svetu, npr. »Prepričan sem, da je svinčnik moder« ali »Prepričan sem, da je trava zelena«. Intencionalnost velja za eno izmed pomembnejših funkcij uma, saj opisuje lastnosti, ki jih imajo nekatera mentalna stanja (prepričanja, želje, misli itd.), ko predstavljajo določene vidike sveta. Vidiki sveta, o katerih so prepričanja, so opisani s pomočjo njihovih vsebin: vsebina mojega trenutnega prepričanja je npr., da je svinčnik moder in da je trava zelena. Toda, ali ne moremo na isti način obravnavati tudi zaznave?

¹³ Ali »nekdo zaznava rjavo in grenko in ...«.

¹⁴ Ali reprezentacijska teorija izkustva.

¹⁵ Pojem intencionalnosti, kot ga uporabljamo danes, je uvedel Brentano (1874/1924–1925).

Ključni korak pri odgovarjanju na argumenta iz iluzije in halucinacije je tako za intencionalno teorijo zaznave naslednji: tudi zaznava je mentalno stanje, ki (na isti način kot prepričanja, želje ali misli) predstavlja svet. Imam zaznavo o svinčniku in ta zaznava predstavlja določen del sveta (svinčnik) kot npr. moder oziroma imam prepričanje o travi in to prepričanje predstavlja določen del sveta (travo) kot npr. zeleno. Tako ima tudi zaznava tisto, čemur pravimo intencionalnost in tudi zaznava je formulirana v obliki, »da stavkov«, npr. »Vidim, da je svinčnik moder«, Slišim, da je nekdo vstopil«, »Voham, da je kosilo zažgano« ipd. Prav tako se vedno nanaša na nekaj v svetu in prav tako so vidiki sveta, o katerih je, opisani pomočjo njene vsebine: vsebina moje trenutne zaznave je npr., da je svinčnik moder in da je trava zelena. Intencionalna teorija zaznave¹⁶ tako trdi, da je zaznava mentalno stanje, ki predstavlja oziroma je o določenih vidikih sveta.

Oglejmo si sedaj, kako se intencionalna teorija zaznave loti argumentov iz iluzije in halucinacije, da bi ugotovili, kakšen je njen odgovor na uganko zaznave. Osrednjo vlogo pri njunem obravnavanju ima trditev, ki je v srcu reprezentacionalizma, in sicer, da je lahko to, kar mentalna stanja (prepričanja, želje, misli in zaznave) predstavljajo, neresnično. Npr. lahko sem prepričan, da je moj kozarec vode poln, pa v resnici ni, lahko si želim, da je sončno, pa v resnici ni, lahko mislim, da je Trump dober predsednik, pa v resnici ni in, končno, lahko *vidim, da je svinčnik, potopljen v na pol napolnjen kozarec z vodo, prelomljen, pa ni*. Slednji primer zaznave, ki predstavlja svet takšen, kot ni, pa ni nič drugega kot iluzija ali (v kakšnem drugem primeru) halucinacija. Moja zaznava ima namreč intencionalno vsebino, da je svinčnik prelomljen, ne glede na to, ali takšen svinčnik obstaja ali ne: v pristnem primeru zaznave takšna vsebina pač predstavlja svet pravilno, v ne-pristnem primeru zaznave pa napačno.

Očitno je torej, da se zagovorniki intencionalne teorije zaznave strinjajo s pripadniki teorije čutnih podatkov v smislu, da obstaja vidik zaznave, ki si ga delijo tako pristini kot tudi ne-pristni primeri zaznave. Vendar za razliko od teorije čutnih podatkov tisto, kar imajo pristni in ne-pristni primeri zaznave skupno v intencionalni teoriji zaznave, ni nek *mentalni predmet*, tj. čutni podatek, ampak zgolj *intencionalna vsebina*. Rečemo lahko, da tako intencionalna teorija zaznave kot tudi teorija čutnih podatkov ponujata reprezentacijsko pojasnitev zaznave, saj tako intencionalna vsebina kot tudi čutni podatki predstavljajo stanje neodvisnega zunanjega sveta. Kakorkoli, zagovorniki intencionalne teorije zaznave so tukaj v prednosti, saj jih sprejemanje reprezentacijskega vidika zaznave ne zavezuje k sprejemanju realnega obstoja kakršnihkoli mentalnih predmetov, medtem ko se zagovorniki teorije čutnih podatkov temu ne morejo izogniti.

¹⁶ Njeni vidni zagovorniki so Armstrong (1968), Peacocke (1983), Tye (1995), Dretske (1995), Lycan (1996), Byrne (2001).

Kritika intencionalne teorije zaznave se v osnovi nanaša na to, da ta ne pokaže, kaj je razlika med zaznavo in ostalimi vrstami intencionalnih stanj, tj. prepričanju, željami, mislimi itd., zaradi česar ne zaobjame tistega, kar je za zaznavo tako značilno. Pri tem se običajno misli na nekaj, kar se imenuje subjektivno čutno izkustvo (lat. *quale*) ali *takšnost* in se ponazarja z besedami »kako je biti«. Npr. za to, da bi lahko lakoto ločili od žeje, moramo imeti takrat, ko smo lačni, poseben občutek (tj. kako je biti lačen), ki je drugačen od občutka, ki ga imamo takrat, ko smo žejni (tj., kako je biti žejen). Ugovor je, da intencionalna teorija zaznave tega kvalitativnega značaja zaznavnega izkustva ne more pojasniti, saj zaznavati nekaj, npr. moder svinčnik, ni isto kot razmišljati o njem. Problem je, da pojasnjuje zaznavo s pomočjo reprezentacije (predstave), sama reprezentacija pa ne vsebuje nikakršnega občutka: tudi npr. razmišljati o podnebnih spremembah ali upati, da bo Slovenija izstopila iz NATA, sta mentalni reprezentaciji, ki pa ju ne spremljata nobena posebna občutka, ki bi bila zanju tipična in na osnovi katerih, bi ju ločili od drugih misli in upanj. Toda, če ni ničesar glede same reprezentacije, kar bi pojasnilo občutek, ki spremlja zaznavo, kako jo potem lahko ločimo od zgolj prepričanj, želja ali misli?

Skratka, predstavljena kritika opozarja na to, da intencionalna teorija zaznave s tem, ko zanemarija kvalitativen značaj izkustva zgreši to, kar je za naravo zaznave bistveno in na osnovi česar jo sploh ločimo od ostalih intencionalnih stanj.

4.3 Disjunktivna teorija zaznave

Zadnji ugovor teoriji čutnih podatkov temelji na ideji, da pristni in ne-pristni primeri zaznave sploh nimajo ničesar skupnega, zaradi česar ni potrebe po iskanju skupnega imenovalca. Oba primera zaznave sicer izgledata enako, vendar sta različna. Razlika je utemeljena na tem, da v zaznavnem stanju svet ni zgolj *predstavljen* na določen način, kot pravi intencionalna teorija zaznave, ampak svet, vsaj deloma, zaznavna stanja tudi *oblikuje*. Tako v primeru pristne zaznave, ko npr. vidim moder svinčnik, pred mano resnično *je* nekaj, kar je svinčnik in kar je modro, v primeru ne-pristne zaznave pa zgolj *izgleda* tako. Ker smo zaradi tega, ko nekaj zaznavamo, vedno v neke vrsti disjunktiji, npr. ali vidim moder svinčnik ali pa izgleda, da vidim moder svinčnik, se takšna teorija imenuje *disjunktivna teorija zaznave*.¹⁷

Kakorkoli, tudi zagovornik disjunktivne teorije zaznave sprejema dejstvo, da pred nami je nekaj, ko zaznavamo, npr. moder svinčnik, vendar za razliko od zagovornika teorije čutnih podatkov ne misli, da je to nek mentalni, ampak, da je to fizični (dejanski) predmet. Tako je disjunktivna teorija zaznave ena vrsta direktnega (naivnega) realizma, ki sprejema od opazovalca neodvisen obstoj neposredno zaznanih zunanjih predmetov, zaradi česar se lahko sklicuje na to, da je pristna zaznava nekaj povsem drugačnega od nepristne: ko resnično vidim moder svinčnik,

¹⁷ Njeni znani zagovorniki so Hinton (1973), McDowell (1982), Snowdon (1990), Putnam (1999), Martin (2002).

sem v povsem drugačnem zaznavnem stanju kot takrat, ko npr. haluciniram, da je pred mano moder svinčnik. »Videti, da je pred mano moder svinčnik« in »izgledati, da je pred mano moder svinčnik« preprosto nista isti vrsti izkustvenega stanja, takšni se zgolj zdita, zaradi česar je disjunktivna teorija zaznave na argumenta iz iluzije in halucinacije imuna. Razlika med njo, intencionalno teorijo zaznave in teorijo čutnih podatkov pri odgovarjanju na problem zaznave je torej v tem, da prva misli, da ni med pristno in ne-pristno zaznavo ničesar skupnega, druga, da jima je skupna intencionalna vsebina, tretja pa, da je to čutni podatek.

Eden izmed ugovorov disjunktivni teoriji zaznave očita, da po njej nikoli ne moremo vedeti, katerega izmed obeh disjunktov, pristnega ali ne-pristnega, zaznavamo. V obeh primerih je namreč občutek, ki ga imamo, ko npr. vidimo moder svinčnik, enak: ko haluciniramo, se nam zdi, da zaznavamo dejanski svet (ne-pristna zaznava) in da smo v enakem stanju kot takrat, ko resnično zaznavamo dejanski svet (pristna zaznava). Tako se lahko, če jo sprejmemo, motimo ne le glede stanj sveta (lahko mislimo npr., da pred nami je moder svinčnik, v resnici pa ga ni), ampak tudi glede stanj našega lastnega duha (lahko mislimo npr., da haluciniramo, v resnici pa ne). (O'Brien, 2018)

5 Zaključek

V članku smo zaznavo definirali kot postopek pridobivanja znanja o objektivnem svetu, ki poteka s pomočjo uporabe čutil. Temelji na našem prepričanju, da predmeti in dogodki, ki jih spoznavamo, obstajajo neodvisno od nas. Problem je, da se nam včasih isti predmeti kažejo različno, pač odvisno od okoliščin: npr. včasih se nam zdi, da je palica potopljena v na pol napolnjen kozarec z vodo prelomljena, včasih pa, da je ravna, odvisno od kota gledanja. To pa žal onemogoča najbolj očiten odgovor na vprašanje, kaj je predmet našega čutnega izkustva, in sicer, da so to materialni predmeti, zaradi česar se lahko upravičeno vprašamo, ali ima to, kako se nam predmeti zdijo, sploh karkoli opraviti s tem, kakšni so.

Kaj torej zaznavamo? Na to vprašanje, ki smo ga imenovali tudi uganka zaznave, različne teorije odgovarjajo različno. Najprej smo predstavili *direktni realizem*, ki pravi, da je tisto, kar zaznavamo, od opazovalca neodvisen materialni predmet, ki ga po vrhu vsega zaznavamo celo neposredno, deli pa se na naivnega, po katerem ni od opazovalca odvisnih lastnosti in na znanstvenega, po katerem so. Kakorkoli, noben se ne izogne problemu zaznave, ki izhaja iz iluzij in halucinacij in kar kliče po novi teoriji zaznave: če nekaj zaznavamo in tisto ni materialni predmet, potem mora to biti nek drug predmet. Z odgovorom na to postreže *teorija čutnih podatkov*, ki uganko zaznave reši takole: tisto, kar zaznavamo, je čutni podatek, tj. mentalni predmet. Tradicionalno se deli na Lockov reprezentacionalizem, ki trdi, da v svetu predmeti obstajajo in na Berkeleyev fenomenalizem, ki to zanika.

Zdi pa se, da obstoj mentalni predmetov ni edini možni odgovor na problem zaznave, kaj pa, če obstaja zgolj izkustvo, izraženo s prislovi. Na to stavi teorija, ki jo lahko imenujemo *prislovna teorija zaznave*, na uganko zaznave pa odgovarja takole: tisto, kar zaznavamo, so zgolj naše izkušnje. Argumentoma iz iluzije in halucinacij, ki tako rekoč ustoličita čutne podatke, očita, da sta krožna: korak od »*nekaj se nam zdi kot F*« do »*obstaja neka stvar, ki je dejansko F*« naredimo samo takrat, ko smo iz neznanega razloga prepričani, da je obstoj takšnih entitet, kot so čutni podatki, resničen. V tem primeru pa že na začetku predpostavimo to, kar bi morali šele dokazati, namreč, da obstaja čutni podatek. Njena težava je v tem, da brez vpeljave predmetov izkustva ne moremo vedeti, katero izkustvo gre skupaj s katerim predmetom, ko jih v istem trenutku zaznavamo več hkrati. Ker govorimo le, da »*vidimo okroglo in rdeče in kvadratno in modro*«, ne vemo, ali je krog tisti, ki je rdeč in kvadrat tisti, ki je moder, ali pa je obratno.

Ni pa to edina teorija, ki skuša zavrniti obstoj čutnih podatkov. V vrsti čaka naslednja, ki jo imenujemo *intencionalna teorija zaznave* in ki uganko zaznave reši takole: tisto, kar zaznavamo, je intencionalna vsebina. Meni, da ima tudi zaznava tisto, čemur pravimo intencionalnost, tj. da je tudi zaznava formulirana v obliki, »*da stavkov*«, npr. »*Vidim, da je svinčnik moder*«, da se tudi zaznava vedno nanaša na nekaj v svetu in da so tudi vidiki sveta, o katerih zaznava je, opisani pomočjo njene vsebine (vsebina moje trenutne zaznave je npr., da je svinčnik moder). Sicer se strinja s teorijo čutnih podatkov, da imajo tako pristni kot tudi ne-pristni primeri zaznave en vidik, ki je vsem skupen, vendar to ni nek mentalni predmet, ampak zgolj intencionalna vsebina. Očitek, s katerim se spopada, je, da ne zmore pojasniti bistva zaznave, tj. njenega kvalitativnega značaja, saj predstave, kar naj bi zaznava tudi bila, ne vsebujejo nobenega občutka. Če pa tega, kar naj bi pojasnilo takšnost in je del narave zaznave, ni, kako jo potem lahko ločimo od ostalih intencionalnih stanj?

Zadnja teorija, ki smo jo v članku predstavili, pa lahko imenujemo *disjunktivna teorija zaznave*, na uganko zaznave pa odgovarja takole: tisto, kar zaznavamo, je materialni predmet. Ker gre za eno vrsto direktnega realizma, je tako krog reševanja uganke zaznave sklenjen. Sklicuje se na to, da je pristna zaznava nekaj povsem drugačnega od nepristne: ko resnično vidim moder svinčnik, sem v povsem drugačnem izkustvenem stanju kot takrat, ko npr. haluciniram, da je pred mano moder svinčnik. Tako smo zaradi tega takrat, ko nekaj zaznavamo, vedno v neke vrsti disjunkciji, npr. ali vidim moder svinčnik ali pa izgleda, da vidim moder svinčnik. Ker pa »*videti, da je pred mano moder svinčnik*« in »*izgledati, da je pred mano moder svinčnik*« preprosto nista isti vrsti izkustvenega stanja, takšni se zgolj zdita, argumenta iz iluzije in halucinacije na disjunktivno teorijo zaznave nimata vpliva. Nanjo leti kritika, da se v nekem smislu izogiba vprašanju, saj brez argumenta predpostavlja, da sta izkustvi 'videti' in 'izgledati' povsem različni, kar pa je sporno. Zdita se namreč enaki, zaradi česar sta argumenta iz iluzije in halucinacije pri zavračanju direktnega realizma tudi tako učinkovita in zaradi česar se o problemu zaznave sploh pogovarjamo.

Zaključimo lahko, kot je to pri reševanju filozofskih problemov že običaj, da nobena od ponujenih teorij zaznave ni brez slabosti in da je odločitev o tem, katero bomo podprli, odvisna od tega, kako dobro jo lahko po našem prepričanju brani-
mo.

Puzzle of Experience and Some of its Solutions

The article introduces the so-called *puzzle of experience*, i.e. the question what is the object of our sensual perception. It follows from the fact that, at least sometimes, the same objects if perceived in different circumstances appear differently, e.g. in the cases of illusions and hallucinations. It is therefore not clear if how we perceive them has to do anything at all, with what they are really like. The article tries to illuminate and answer the problem by the introduction of several theories of perception stretching from different sorts of realism over sense-datum theories to the adverbial theory, intentionalism and the disjunctive theory. Since none of the theories is without flaws, some of them are also listed, which implies that there is still no consensus on perception, the article concludes that what it is to be picked is a result of our belief what theory can be defended best.

Keywords: perception, direct realism, problem of perception, representationalism, phenomenalism, sense-data theory

Literatura

Armstrong, D. M. (1968). *A Materialist Theory of the Mind*. London: Routledge and Kegan Paul.

Austin, J. L. (1962). *Sense and Sensibilia*. London: Oxford University Press.

Ayer, A. J. (1961). *The Foundations of Empirical Knowledge*. London: MacMillan.

Barnes, J. (1987). *Early Greek Philosophy*. London: Penguin.

Berkeley, G. (1710/2018). *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*. Verzija je dosegljiva na www.earlymoderntexts.com.

Berkeley, G. (1710/1976). *Filozofski spisi*. Ljubljana: Slovenska matica.

Brentano, F. (1874/1924–1925). *Psychologie vom empirischen Standpunkt*. Leipzig: Meiner.

Byrne, A. (2001). »Intentionalism Defended«, *Philosophical Review*, 110, str. 199–240.

Chisholm, R. (1957). *Perceiving: A Philosophical Study*. Ithaca: Cornell University Press.

- Dretske, F. (1995). *Naturalizing the Mind*. Cambridge: MIT Press.
- Ducasse, C. J. (1942) »Moore's Refutation of Idealism«. V Schilpp, P. (ur.) *The Philosophy of G. E. Moore*, Chicago: Northwestern University Press str. 223–252.
- Gartner, S. (2002). »Argument iz iluzije – obramba posrednega realizma«, *Analiza*, 3, str. 68–85.
- Hinton, J. M. (1973). *Experiences*. Oxford: Clarendon Press.
- Jackson, F. (1977). *Perception: A Representative Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Locke, J. (1689/2018). *An Essay Concerning Human Understanding*. Verzija je dosegljiva na www.earlymoderntexts.com.
- Lycan, W. G. (1996). *Consciousness and Experience*. Cambridge: MIT Press.
- Martin, M. G. F. (2002). »The Transparency of Experience«, *Mind and Language*, 17, str. 376–425.
- McDowell, J. (1982). »Criteria, Defeasibility & Knowledge«, *Proceedings of the British Academy*, str. 455–479.
- Moore, G. E. (1905/1993). »The Refutation of Idealism«. V Baldwin, T. (ur.), *Selected Writings*, London: Routledge, str. 23–44.
- O'Brien, D. (2018). »Objects of Perception«. *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://www.iep.utm.edu/perc-obj/>.
- Peacocke, C. (1983). *Sense and Content*. Oxford: Oxford University Press.
- Putnam, H. (1999). *The Threefold Cord*. New York: Columbia University Press.
- Robinson, H. (1994). *Perception*. London: Routledge.
- Smith, A. D. (2002). *The Problem of Perception*. Cambridge: Harvard University Press.
- Snowdon, P. F. (1990). »The Objects of Perceptual Experience«, *Proceedings of the Aristotelian Society*, Supplementary Volume, 64, str. 121–150.
- Tye, M. (1995). *Ten Problems of Consciousness*. Cambridge: MIT Press.